

Література

1. Горпинич В. О. Прізвища степової України. Словник / В. О. Горпинич. – Дніпропетровськ : ДДУ, 2000. – 408 с.
2. Гвоздь М. Своє – краще. І не тому, що воно своє, а тому, що таки краще / М. Гвоздь // Українське слово. – 2005. – 2–8 листопада. – С. 12.
3. Зубков М. Патріарх української філології / М. Зубков // Українське слово. – 2013. – № 4. – 23–29 січня.
4. Каштелян О. М. Словозмінна парадигма українських прізвищ : автореф. дис. ... канд. філол. наук / О. М. Каштелян. – Кіровоград, 2010. – 20 с.
5. Наша віра. – 2002. – № 2. – лютий.
6. Панченко В. Нас могло бути більше... / В. Панченко // Українське слово. – 2003. – Ч. 51. – 18–24 грудня.
7. Поклад Н. Вознесення Оксани Петрусенко. Донька селянина-українця Андрія Бородавки / Н. Поклад // Українське слово. – 2012. – № 8. – 22–28 лютого.
8. Сергієнко В. Що дала Україна світові / В. Сергієнко. – [2-е вид., доп.]. – К. : ПП Сергійчук М. І. – 2008.
9. Сіренко В. Регіт на палі : Гумор і сатира / В. Сіренко. – Дніпропетровськ : Поліграфіст, 2003.
10. Спокута. – Запоріжжя. – 1999. – Вип. 1.
11. Страшенко О. Чесно служив ньєцьі-Україні / О. Страшенко // Шлях перемоги. – 2011. – № 52. – 28 грудня.
12. Хрієнко М. «Дивна планата» Колима / М. Хрієнко // Українське слово. – 2010. – № 37. – 15–21 вересня. – С. 8.

Стаття надійшла до редакції 25.08.2015 р.

УДК 811.161.2'373.611

Г. В. Пристай, Б. Р. Пристай

МОРФОНОЛОГІЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ У СЛОВОТВІРНИХ ГНІЗДАХ ПРИКМЕТНИКІВ З ВЕРШИНАМИ НА -Р(ИЙ)

Пристай Г. В., Пристай Б. Р. Морфологічні трансформації у словотвірних гніздах прикметників з вершинами на -р(ий).

У статті проаналізовано словотвірні гнізда прикметників на -р(ий) з погляду морфології: здійснено формально-граматичну характеристику вершинних слів, описано морфемну будову мотивувальних основ і дериваційних суфіксів, проаналізовано структуру контактних зон, схарактеризовано морфологічні позиції та описано базові морфологічні модифікації, які маркують відприкметникові деривати.

Ключові слова: морфологічні трансформації, словотвірне гніздо, чергування.

Пристай Г. В., Пристай Б. Р. Морфологические трансформации в словообразовательных гнездах прилагательных с вершинами на -р(ый)

В статье проанализированы словообразовательные гнезда прилагательных на -р(ый) с точки зрения морфологии: осуществлена формально-грамматическая характеристика вершинных слов, описана морфемная структура мотивировочных

основ и деривационных суффиксов, проанализирована структура контактных зон, охарактеризованы морфонологические позиции и описаны базовые морфонологические модификации, которые маркируют деадъективы.

Ключевые слова: морфонологические трансформации, словообразовательное гнездо, чередование.

Prystai H. V., Prystai B. R. Morphological transformations of derivational nests with the top adjectives ending -r(yi).

The article deals with the analysis of the adjectival derivatives of the point of view of morphonology. A central issue is in formal grammatical description of top adjectives. This paper focused on the morpheme structure of the motivation stems and the derivational suffixes. The data indicate the structure the contact zone, morphonological positions and the main modifications within the analysed word building nests.

Key words: morphonological transformations, word building nest, alternation.

Одне із провідних завдань сучасної україністики – усебічне вивчення різноманітних процесів, які відбуваються на морфемному шві. Теоретичні підвалини таких студій закладено в монографічних дослідженнях В. Лопатіна, Н. Клименко, В. Грещука, Є. Карпіловської, Л. Гумецької, В. Горпинича, М. Кравченко та ін. Динамічний підхід до розгляду супутніх словотворенню морфонологічних явищ дає змогу встановити причини, які стимулюють зміни формального вияву морфем, з'ясувати їхню (змін) функціональну значущість.

Українській мові, як і багатьом мовам світу, властива зміна фонемного складу морфем при їх з'єднанні. Закономірності й особливості формальних модифікацій у морфемній структурі слова на матеріалі слов'янських і германських мов досліджено у працях Е. Станкевича, Г. Аронсона, В. Дресслера, Я. Босака, Р. Ляковського, К. Ковалик, В. Касевича, Г. Андерсена, О. Реформатського, С. Бернштейна, Ю. Маслова, О. Земської, В. Лопатіна, І. Улуханова, М. Панова, С. Толстої, Т. Попової, Е. Макаєва, О. Кубрякової, Ю. Панкраца та ін. Синхронний опис морфонологічних закономірностей відіменникового словотворення української мови уклала М. Федурко, функціональну навантаженість морфонологічних альтернатив іменникової словозміни з'ясувала Л. Комарова, дієслівної словозміни – І. Козленко, морфонологічну валентність віддієслівних похідних опрацьовано І. Демешко.

Мета пропонованої розвідки – описати й детально проаналізувати морфонологічні модифікації, релевантні для словотвірних гнізд прикметників із вершиною на *-p(uiy)*. Із поставленої мети випливають такі завдання: 1) з'ясувати морфонологічну структуру дериваційних морфем – основ і суфіксів; 2) проаналізувати морфонологічно важливі ознаки

прикметникових коренів та поєднаних з ними афіксальних морфем; 3) вивчити умови виникнення й схарактеризувати морфонологічні позиції, властиві словотвірним гніздам прикметників на *-р(ий)*; 4) описати морфонологічні зміни, що характеризують деад'єктиви усіх морфонологічних блоків словотвірних парадигм усіх ступенів похідності.

Проаналізований морфонологічний тип представлений 26 словотвірними гніздами непохідних прикметників. Вершини обстежуваного типу різні за значенням та називають:

1) особливості характеру та психічного складу людини (*бадьорий, добрий, мудрий, понурий, скнарий, скорий, суворий, хоробрий, щирий, щедрий, шустрий*); 2) фізичні та фізіологічні якості людини / тварини (*хорий, хворий, старий*); 3) ознаки предметів / істот щодо кольору, масті (*мурий, карий, сірий, бурий, ярий*); 4) властивості предметів за безпосереднім фізичним враженням чи за їхніми зовнішніми характеристиками (*сирий, гострий, бистрий*).

Морфонологічне дослідження відприкметникових словотвірних гнізд (далі – СГ) передбачає аналіз морфонологічної структури коренів / основ. Переконані, що корінь вершинного прикметника у СГ впливає на семантику, а в поєднанні з тими чи тими афіксами його значення уточнюється. Скажімо, корінь непохідного ад'єктива *сір(ий)* зі значенням 'колір, середній між білим і чорним; барва попелу' програмує й передає своє значення похідним. В іменнику *сір-ин(а)* 'сіра барва чого-небудь' значення кореня *сір-* уточнюється за допомогою суфікса на позначення узагальненої ознаки *-ин-*. Прикметник *сір-ісіньк(ий)* 'зовсім, дуже сірий' виражає суб'єктивну оцінку якості за допомогою суфікса *-ісіньк-*. Дієслово *сір-і-ти* 'ставати, робитися сірим, сіршим' увібрало компонент значення кореня та змінилося внаслідок поєднання з суфіксом на позначення дії *-і-*. Отже, за походженням у цих словах корінь прикметниковий.

Морфонологічно значуща особливість – формальна нечленованість структури основ, яка «певною мірою програмує морфонологічні параметри дериватів» [4, с. 84]. Проаналізовані корені закінчуються одиничним консонантом {*p*} (*старий, сірий, хворий, мурий, сирий, бадьорий, понурий, суворий, щирий, хорий, карий, бурий, скорий, шустрий, ярий*) або містять у фіналі сполуку морфонеми – шумної (шумних) вибухової й сонорної: {*др*} (*мудрий, щедрий*), {*бр*} (*добрий, хоробрий*), {*тр*} (*хитрий*), {*кр*} (*прикрий*), {*стр*} (*гострий, бистрий, шустрий*). У позиції вокалічної морфонеми вживаються сталі морфонеми {*о*}, {*у*}, {*а*}, {*и*}, {*е*}, {*і*}. Тип кореня – одно- або двоскладовий. Г. Нецименко підкреслює, що для адекватного аналізу важливо враховувати «фонологічну маніфестацію фінального сегмента

основи», т. зв. контактної зони, адже його форма безпосередньо впливає на вибір словотворчого афікса та на морфонологічну структуру похідного [3, с. 305]. Проаналізовані прикметникові корені взаємодіють в основному з вокалічними суфіксами.

Характерна ознака аналізованих гнізд – 4 зони похідності на I-ому ступені словотворення: прикметникова, іменникова, дієслівна, прислівникова.

Прикметникову зону формують прикметники з суфіксами на позначення: 1) суб'єктивної оцінки якості предмета: **-езн-**, **-енн-**, **-еньк-**, **-есеньк-**, **-ісіньк-** (*сір(ий)* → *сір-еньк(ий)*, *сір-есеньк(ий)*, *сір-ісіньк(ий)*; *цир(ий)* → *цир-еньк(ий)*, *цир-есеньк(ий)*, *цир-ісіньк(ий)*; *сир(ий)* → *сир-еньк(ий)*, *сир-ісіньк(ий)*); 2) на позначення вияву неповної ознаки: **-ав-**, **-аст-**, **-ов/аст-**, **-ист-**, **-овит-**, **-уват-**, **-к/уват-** (*бур(ий)* → *бур-аст(ий)*, *бур-ав(ий)*; *мур(ий)* → *мур-ов/аст(ий)*, *мур-ан/ист(ий)*; *батьор(ий)* → *батьор-ист(ий)*, *сір(ий)* → *сір-яв(ий)*; *хор(ий)* → *хор-овит(ий)*, *хор-уват(ий)*; *стар(ий)* → *стар-к/уват(ий)*); 3) на позначення великої міри якості: **-езн-**, **-енн-** (*стар(ий)* → *стар-езн(ий)*; *добр(ий)* → *добр-енн(ий)*); 4) компаративи на **-іш(ий)** (*гостр(ий)* → *гостр-іш(ий)*; *скор(ий)* → *скор-іш(ий)*; *цир(ий)* → *цир-іш(ий)*; *сир(ий)* → *сир-іш(ий)*). Зауважмо, що компаративний суфікс **-іш-** розглядаємо серед словотворчих афіксів, адже форми, утворені за їхньою участю, функціонують як мотивувальні, базові для певних категорій похідних, тобто вони беруть безпосередню участь у розбудові словотвірних гнізд (*гостр(ий)* → *гостр-іш(ий)* → *гостріш-а-ти* → *по-гострішати*; *цир(ий)* → *цир-іш(ий)* → *най-циріший* → *як-найциріший* → *якнайциріше*).

Найбільшу кількість похідних зареєстровано в іменниковому блоці аналізованих гнізд. До їхнього творення залучено суфіксальні морфи на позначення: 1) назв осіб / предметів / речовин – суфікси **-ець**, **-ів/ець** (*цир(ий)* → *цир-ець*; *сир(ий)* → *сир-ець*, *сир-ів/ець*; **-ак**, **-'ак** (*мудр(ий)* → *мудр-ак*; *сір(ий)* → *сір-як*; *гостр(ий)* → *гостр-як*; *добр(ий)* → *добр-як*); **-ій** (*стар(ий)* → *стар-ій*; *мудр(ий)* → *мудр-ій*); **-ик** (*стар(ий)* → *стар-ик*; *хитр(ий)* → *хитр-ик*; *гостр(ий)* → *гостр-ик*); **-иц'ь**, **-ов/иц'ь** (*стар(ий)* → *стар-иц(я)* 'старе русло; жебрачка' [1, с. 1189]; *цир(ий)* → *цир-иц(я)*; *сир(ий)* → *сир-ов/иц(я)*; **-к-** (*мур(ий)* → *мур-к(о)*; *сір(ий)* → *сір-к(о)*); **-ук** (*стар(ий)* → *стар-ук*); **-ух-** (*стар(ий)* → *стар-ух(а)*; *гостр(ий)* → *гостр-ух(а)*); 2) негативної суб'єктивної оцінки – **-'ує-**, **-иц'ь** (*хитр(ий)* → *хитр-ює(а)*; *скнар(ий)* → *скнар-ює(а)*; *стар(ий)* → *стар-иц/ює(а)*); 3) узагальнених і абстрактних назв – **-изн-**, **-ов/изн-**, **-ин-**, **-ов/ин-**, **-ість**, **-інь**, **-ацїї-** (*сір(ий)* → *сір-изн(а)*, *сір-ин(а)*, *сір-ість*; *стар(ий)* → *стар-ов/изн(а)*, *стар-ин(а)*, *стар-ість*; *сир(ий)* → *цир(ий)* → *цир-ість*; *бистр(ий)* → *бистр-ин(а)*,

бистр-інь; яр(ий) → яр-ин(а); сир(ий) → сир-ов/ин(а), сир-ість; мудр(ий) → мудр-ість, мудр-аціj(а) 'що-небудь складне, трудне'. В іменниковому блоці обстежуваних гнізд зафіксовано уніфікси **-иган, -игань, -оман, -оманець, -агель** (*стар(ий) → стар-иган, стар-игань; сір(ий) → сір-оман, сір-оманець; мудр(ий) → мудр-агель*).

Похідні дієслівного блоку І-ого ступеня утворено за допомогою дериваційних суфіксів **-и-, -і-, -ува-**, конфікса **у-...-и-** (*хитр(ий) → хитр-и-ти, хитр-і-ти, хитр-ува-ти; мудр(ий) → мудр-і-ти, мудр-ува-ти, у-мудр-и-ти; стар(ий) → стар-и-ти, стар-і-ти, бур(ий) → бур-і-ти; хвор(ий) → хвор-і-ти; хор(ий) → хор-ува-ти*).

Деад'єктивні прислівники залучають до словотвору суфікси **-о** (*сір(ий) → сір-о, щир(ий) → щир-о, -ій* (*скор(ий) → діал. скор-ій* [1, с. 1140]), конфікси **по-...-ому** (*добр(ий) → по-добр-ому; щир(ий) → по-щир-ому*), **з-(с)-...-а (-у)** (*мудр(ий) → з-мудр-а*).

Середня глибина гнізд аналізованого типу – 2-3 дериваційні кроки. Проілюструємо на прикладі словотвірного гнізда «сірий»:

<i>сір(ий)</i>	→	<i>сір-еньк(ий)</i>	→	<i>сіреньк-о</i>	
		<i>сір-есеньк(ий)</i>	→	<i>сіресеньк-о</i>	
		<i>сір-ісіньк(ий)</i>			
		<i>сір-іш(ий)</i>	→	<i>сіріш-а-ти</i>	→ <i>по-сірішати</i>
		<i>сір-уват(ий)</i>	→	<i>сіруват-ість</i>	
				<i>сіруват-о</i>	
		<i>сір-яв(ий)</i>	→	<i>сіряв-ість</i>	
		<i>сір-ин(а)</i>			
		<i>сір-ин(а)</i>			
		<i>сір-ість</i>			
		<i>сір-к(о)</i>			
		<i>сір-ом(а)</i>			
		<i>сір-як</i>	→	<i>сіряч-ок</i>	→ <i>сірячк-ов(ий)</i>
				<i>сіряч-ин(а)</i>	→ <i>сірячин-к(а)</i>
					<i>сіряч-инн(ий)</i>
				<i>сір-ячк(а)</i>	
		<i>сір-іти</i>	→	<i>по-сіріти</i>	→ <i>посірі-л(ий)</i>
				<i>сіріти-ся</i>	
		<i>сір-о</i>			

Прикметник із значенням кольору *карий* 'чорний, темний' [1, с. 345], зафіксовано в лексикографічних джерелах як такий, що не спродукував жодного похідного. СГ з вершинами *бурий* 'темно-коричневий із сіруватим або червонуватим відтінком' [1, с. 67], *мурий* 'темно-сірий, сіро-бурий' [1, 545] мають у своєму складі тільки похідні

прикметники, іменники або дієслова.

Установити пристосування й видозміну морфем у морфемній структурі слова при деривації допомагає поняття морфонологічної позиції. Фактичний матеріал дав змогу виокремити такі морфонологічні позиції у проаналізованих СГ: палаталізація приголосних фонем, нарощення суфікса, акцентні позиції.

Позиція *палаталізації* вимагає альтернації твердого кінцевого консонанта основи /р/ з його м'яким корелятом /р'/. Морфонологічне чергування підготовляє основу до поєднання з словотворчим суфіксом. Неперехідну палаталізацію кінцевої фонемі зумовлюють ті суфікси, що містять в ініціалі {i}, {a}, {y}. До них належать: 1) прикметникові суфікси **-іськ-** (добр(ий) → добр'-іськ(ий)); **-ісіньк-** (сир(ий) → сир'-ісіньк(ий)); **-іш-** (бистр(ий) → бистр'-іш(ий), **-'ав-** (сір(ий) → сір'-ав(ий)); **-'уч-** (хитр(ий) → хитр'-уч(ий)); **-'уц-** (гостр(ий) → гостр'-уц(ий)); 2) іменникові **-ість** (цир(ий) → цир'-ість); **-інь** (бистр(ий) → бистр'-інь); **-ій** (мудр(ий) → мудр'-ій); **-ав'** (чорн(ий) → чорн'-ав(а)); **-'аг-** (добр(ий) → добр'-аг(а)); **-'ак** (гостр(ий) → гостр'-ак); **-'уг-** (скнар(ий) → скнар'-уг(а)); 3) дієслівні **-і-** (хвор(ий) → хвор'-і-ти; мудр(ий) → мудр'-і-ти); **-'ува-** (понур(ий) → понур'-ува-ти; гостр(ий) → за-гостр'-ува-ти).

Нарощення дериваційних суфіксів (субморфемізація) за деад'єктивного словотворення зумовлена нетиповими для структури української мови сполуками фонем у контактній зоні. Основна функція субморфемі – сполучна [2, с. 26]. Окрім того, процес нарощення детермінує збільшення кількості формальних репрезентантів морфем. У морфонологічну позицію нарощення потрапляють прикметникові суфіксальні морфемі: **-к/уват-** (понур(ий) → понур-к/уват(ий)); **-ан/ист-** (мур(ий) → мур-ан/ист(ий)); іменникові: **-ов/изн-** (стар(ий) → стар-ов/изн(а)); **-ц'/уз-** (стар(ий) → стар-ц'/уз(а)); **-из/ань** (стар(ий) → стар-из/ань); **-ат/ин-** (сір(ий) → сір'-ат/ин(а)); **-ов/ин-** (сир(ий) → сир-ов/ин(а)); **-ов/иц'** (сир(ий) → сир/ов/иц'(а)); дієслівний суфікс **-ц'/ува-** (стар(ий) → стар-ц'/ува-ти).

Наголос у процесах словотворення виконує конститутивну функцію, організовуючи навколо себе певну кількість словотвірно визначених морфем, об'єднуючи їх у слово [2, с. 200]. Морфонологічна позиція зміни місця наголосу детермінована морфемною структурою похідного, зокрема структурою та морфонологічними властивостями суфікса-дериватора. Як засвідчив обстежений матеріал, найбільш поширена акцентна позиція – переміщення наголосу на суфікс: *сір(ий) → сір-éньк(ий), сір-éсеньк(ий), сір-ува́т(ий), сір-о́м(а), сір-ома́н; бу́р(ий) → бур-а́в(ий), бур-а́ст(ий),*

бур-ува́т(ий); сир(і́й) → сир-ува́т(ий), сир-е́ць, сир-і́ці(а) 'недублена шкіра' [1, с. 1125], *сир-ни́к, сир-ня́к* 'сирі дрова' [1, с. 1125]; *стар(і́й) → стар-е́зн(ий), стар-е́нн(ий), стар-е́ньк(ий), стар-е́ч(ий), стар-ува́т(ий), стар-ига́н, стар-ига́нь, стар-и́зн(а), стар-и́к, стар-и́ці(а), стар-у́х(а), стар-і́-ти*, діал. *стар-ува́-ти* 'говорити як стара людина' [1, с. 1190]; *цир(ий) → цир-е́ньк(ий), цир-е́ць, цир-і́ці(а)* 'дикоросла рослина, бур'ян' [1, с. 1414]; діал. *хор(ий) → хор-ови́т(ий), хор-ува́т(ий), хор-о́б(а), хор-о́т(а), хор-ува́-ти; му́др(ий) → му́др-ува́т(ий), му́др-аге́ль, му́др-а́к, му́др-а́ці(а), му́др-е́ць, му́др-ува-ти; го́стр(ий) → гостр-е́ньк(ий), гостр-ува́т(ий), гостр-е́ць, гостр-у́х(а), гостр-и́-ти; до́бр(ий) → добр-е́нн(ий), добр-е́ньк(ий), добр-е́сеньк(ий), добр-і́-ти; хи́тр(ий) → хитр-е́ньк(ий), хитр-і́н(а), хитр-и́-ти*. Крім того, зафіксовано альтернацію наголосу на флексію (*сір(ий) → сір-и́зн(а), сір-и́н(а), сір-к(о́); цир(ий) → цир-и́н(а); му́р(ий) → му́р-к(о́); го́стр(ий) → гостр-от(а́); до́бр(ий) → добр-от(а́), добр-(о́)*) та основу (*стар(і́й) → стар, ста́рець, ста́рк(а), ста́році(і)*).

У деад'єктивному словотворчому акті можливе поєднання морфонологічних позицій: одна позиція створює умови для іншої. Наприклад, іменниковий суфікс на позначення абстрактних понять **-ість** завжди перебуває у преакцентній морфонологічній позиції й зумовлює водночас чергування за твердістю / м'якістю та переміщення наголосу з флексії на основу: *сир(і́й) → сір'-ість; стар(і́й) → ста́р'-ість*. Більшість словотворчих суфіксальних морфем у позиції палаталізації перетягують наголос на себе: *хо́р(ий) → хор'-і́-ти; сі́р(ий) → сір'-ісіньк(ий), сір'-а́ ви́й, сір'-а́ в(а), сір'-а́к, сір'-і́-ти; бу́р(ий) → бур'-і́-ти; сир(і́й) → сир'-і́-ти; стар(і́й) → стар'-і́-ти; цир(ий) → цир'-ісіньк(ий), цир'-і́ш(ий), цир'-і́й; п'я́н(ий) → п'я́н'-у́ч(ий), п'я́н'-у́г(а), п'я́н'-і́-ти; му́др(ий) → му́др'-і́ш(ий), му́др'-і́й, му́др'-і́-ти; го́стр(ий) → гостр'-і́ш(ий), гостр'-у́ці(ий), гостр'-а́к; до́бр(ий) → добр'-і́ш(ий), добр'-а́ч(ий), добр'-а́г(а), до́бр'-а́к, до́бр'-а́к(а), до́бр'-і́-ти*. Комбінацію морфонологічних трансформацій нарощення суфікса й чергування наголосу (з флексії на суфікс) демонструють деад'єктиви на зразок *стар(і́й) → стар-к/ува́т(ий), стар-ов/и́зн(а), стар-ці́/у́г(а), старці́/ува́-ти; сир(і́й) → сир-ов/і́ці(я); му́р(ий) → му́р-ан/и́ст(ий), му́р-ов/а́ст(ий)*. Нарощений аутоакцентний суфікс «вимагає» пом'якшення основи в словотвірній парі (*сі́р(ий) → сір'-а́т/и́н(а); сир(і́й) → сир'-і́в/к(а), сир'-і́в/е́ць*).

Основи похідних II-ого та III-ого ступенів, долучаючись до дериваційних процесів, можуть зазнавати пом'якшення фіналі основи перед суфіксом **-ість** (*хо́р(ий) → хор-ови́т(ий) → хорови́т'-ість; сі́р(ий) → сир-ува́т(ий) → сирова́т'-ість; сир(і́й) → сир-ува́т(ий) → сирова́т'-ість*).

Акцент зміщується на суфікс перед одиницями **-ах-**, **-ат-**, **-их-** (*сір(ий) → сір-о́м(а) → сіром-а́х(а); стар(ий) → ста́р-ост(а) → старост-а́т, старост-и́х(а)*). Аутокентний префікс **ви-** детермінує альтернацію наголосу в похідних: *хо́р(ий) → хор-ува-ти → ви-хорува́ти; хи́тр(ий) → хитр-у́вати → ви-хитрува́ти; го́стр(ий) → гостр-и-ти → ви-гостри́ти*.

Консонантні зміни приголосних **к/ч**, **х/ш**, **ж/ж** та **к/ц**, **ц/ч** у застосовані під час творення іменникових дериватів: *сір(ий) → сір-а́к → сіря́чк(а), сір(ий) → сір-о́м(а) → сіром-а́х(а) → сіром-а́ишн'(а); му́др(ий) → мудр-а́к → мудра́чк(а), до́бр(ий) → добр-а́к → добра́чк(а); сир(ий) → сир-и́ц(а) → сиріч-ник 'фахівець із вичинення сириці' чо́рн(ий) → чорн-и́ц(а) → чорнічк(а), чорніч-ник*.

Палаталізація (перехідна й неперехідна) кінцевого приголосного основи, що супроводжується чергуванням наголосу, властива багатьом дериватам: *сір(ий) → сір-а́к → сіряч-о́к, сіряч-и́н(а), стар(ий) → стар-у́х(а) → старуш-е ни́ц(а)*.

Морфологічну адаптацію компонентів словотвірної структури віддієслівних іменників із значенням опредметненої дії на **-ін'н'** - уможливило усічення дієслівної фіналі, альтернація наголосу з тематичного голосного суфікса на дериваційний суфікс: *чо́рн(ий) → чорн-и́ти → чорн-и́н'н'(а), му́др(ий) → мудр-ува-ти → мудр-и́н'н'(а), го́стр(ий) → гостр-и-ти → гостр-и́н'н'(а)*. Вербативи спроможні продукувати маскулятиви з суфіксами **-ун**, **-ак**, використовуючи комплекс морфологічних трансформацій – усікання основи й переміщення наголосу, палаталізації (*хи́тр(ий) → хитр-ува́ти → хитр-у́н; хи́тр(ий) → хитр-и-ти → хитр-а́к*).

Морфологічна адаптація твірної основи іменника на **-ен'н'** - зі значенням опредметненої дії відбувається шляхом усікання дієслівної фіналі, переміщення наголосу з усіченого тематичного голосного на твірну основу: *чо́рн(ий) → чорн-и-ти → об-чорні́ти → обчо́рнен'н'(а); до́бр(ий) → добр-и-ти → з-добри́ти → здо́бр-ен'н'(а), го́стр(ий) → гостр-и-ти → за-гостри́ти → заго́стр-ен'н'(а)*.

Отже, словотвірні гнізда з вершинами на тверду морфону **{р}** позначені неоднаковою словотвірною й морфологічною активністю. Аналіз морфологічних трансформацій в обстежених СГ допоміг укласти їхні індивідуальні морфологічні структури. Типова, або узагальнена, морфологічна будова всіх індивідуальних морфологічних структур СГ на **-р(ий)** засвідчує, що морфологічна ідентичність вершинних слів породжує однорідну сукупність морфологічних схем, використаних при творенні похідних. Характерна риса типової морфологічної структури –

залучення до творення похідних дериваційних суфіксів переважно з вокалічною морфонемою в зачині. Найпродуктивніші трансформації – альтернація консонантів за твердістю / м'якістю, переміщення наголосу на суфікс, нарощення суфікса та їх поєднання.

Перспективами подальших досліджень убачаємо встановлення правил перетворення, що відображають морфонологічні модифікації в словотвірних гніздах із вершиною – непохідним прикметником.

Література

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови : 170 000 слів / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К. : Ірпінь, ВТФ «Перун», 2001. – 1440 с.
2. Горпинич В. О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфонологія / В. О. Горпинич. – К. : Вища школа, 1999. – 208 с.
3. Нешименко Г. П. Проблематика деривационной морфонологии / Г. П. Нешименко // Славянское и балканское языкознание : проблемы морфонологии / [сб. научн. трудов / науч. ред. Т. Попова и др.]. – М. : Наука, 1981. – С. 302–321.
4. Федурко М. Ю. Морфонологія відіменникового словотворення / М. Ю. Федурко. – Київ-Дрогобич : Вимір, 2003. – 271 с.

Стаття надійшла до редакції 10.08.2015 р.

УДК 81'367:81'373.7:81'34=161.2

Г. В. Ситар

ІНТОНАЦІЙНО МАРКОВАНІ ФРАЗЕОЛОГІЗОВАНІ РЕЧЕННЯ: СТАТУС ТА ОЗНАКИ

Ситар Г. В. Інтонаційно марковані фразеологізовані речення: статус та ознаки.

Статтю присвячено розгляду речень, які можуть виступати як фразеологізовані і як нефразеологізовані залежно від інтонації, реалізованої в певній ситуації та в певному контексті. Визначено місце інтонаційно маркованих фразеологізованих речень у системі фразеологічних одиниць; з'ясовано їхні диференційні ознаки; виділено чинники, які мотивують можливість виникнення особливого типу синтаксичної омонімії – омонімії фразеологізованих і нефразеологізованих речень в українській мові.

Ключові слова: інтонація, синтаксичний фразеологізм, фразеологізоване речення, фразеологічна одиниця, українська мова.

Ситарь А. В. Интонационно маркированные фразеологизированные предложения: статус и признаки.

Статья посвящена рассмотрению предложений, которые могут выступать как фразеологизированные и как нефразеологизированные в зависимости от интонации, реализованной в определенной ситуации и в определенном контексте. Установлено место интонационно маркированных фразеологизированных предложений в системе фразеологических единиц; определены их дифференционные признаки; выделены факторы, мотивирующие возможность возникновения особенного типа